

Tasarı
E. 22

Dünü ve Bugünüyle

H A R P U T

(Sempozyum : 24-27 Eylül 1998 - Elazığ)

- II -

Yayına Hazırlayan:

Doç. Dr. Fikret KARAMAN

Elazığ Müftüsü ve

Sempozyum Tertip Heyeti Başkanı

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	92 629
Tas. No:	956.16 DÜN.B

ELAZIĞ

1999

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
ELAZIĞ ŞUBESİ YAYINLARI NO: 8

İsteme Adresi : Türkiye Diyanet Vakfı
Elazığ Şubesi (İl Müftülüğü)
Telefon : (0-424) 212 30 75 - 218 27 69 - 233 66 41
Fax : 218 69 14

Bu Kitap;
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Baskı Tesislerinde hazırlanmıştır.

Bayındır Sokak No: 55 Kızılay/ANKARA
Tel: 418 59 49 - 425 27 75

**HARPUT'LU HACI ABDÜLHAMİD (HAMİD EFENDİ)'NİN
BAĞDATLI ŞEYH HALİD'İN İRADE-İ CÜZ'İYYE RİSALESİNE YAZDIĞI
ES-SİMTUL ABKARİ İSİMLİ ŞERHİN ÖZETİ**

Yrd. Doç. Dr. Arif YILDIRIM(*)

Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesinin düzenlemiş olduğu “Dünü ve Bugünü ile Harput Sempozyumu” na bu tarihî ilimizin, ansiklopedilerin gözünden kaçmış olan değerli evlâdı son Osmanlı âlimlerinden Abdülhamid Hamdi Efendi'nin önemli eserlerinden birinin özetini tebliğ olarak sunmakla katılmayı ilmî bir vazife telakki ettim. Tebliğimin asıl konusuna geçmeden, bilginimizin, tesbit edebildiğim kadarıyla, kısa biyografisini vermenin uygun olacağı tabiidir.

Harputlu Abdulhamid Efendi'nin Kısa Biyografisi

Harputlu Hacı Abdulhamid Efendi olarak bilinen müellifimiz, Mısırlı büyük bilgin ve şâir İmam Bûsayri (609-695/1213-1295)'nin “*Kasîde-i Bürde*” isimli meşhur eserinin şârihi (açıklayıcısı) Ömer Naîmî (ö.1299/1881) Efendi'nin oğludur. Doğum tarihini belirleyemedik. Arapça ve Farsça'yı ve İslâmî ilimleri babası Ömer Efendi'den okuyup icazet aldı. Daha talebeyken diğer talebelere ders verebilecek kadar parlak bir zekâ gösterdi. Henüz onsekiz yaşındayken “*Nüzhetü'l-ihvan*” isimli Arapça bir kitap yazdı. Aynı yaşta şiire de ilgi duymaya başladı; yazdığı şiirleri küçük bir divanda topladı. Şiire olan ilgisi yalnız Türkçe ile kalmadı, Arapça ve Farsça şiirler de yazdı. İcazet verdiği kişiler arasında meşhur Abdüllatif *Harputî* de vardı⁽¹⁾. İlmî şöhreti İstanbul'a kadar ulaşmıştı. Devrin Sadrazamı Yusuf Kâmil Paşa kendisini takdir edenlerdendi. Bunun sonucu olarak, Harput'ta bir medrese inşa ettirip, Abdülhamid Hamdi Efendi'yi bunun müderris ve mütevelliliğine tayin etmişti. Yıllarca burada bütün İslâmî ilimleri okutup defalarca icazet vermiştir. Çok yönlü bir İslâm âlimi olan müellifimiz, böylece bir taraftan ilim erbabı yetiştirirken, diğer taraftan çeşitli İslâmî ilim dallarında Arapça ve Türkçe eserler yazıyor ve İmparatorluğun değişik yerlerinden gelen muhtelif konularla ilgili sorulara yazılı cevaplar veriyordu. Abdülhamid Efendi aynı zamanda tasavvufu da uğraşmış, bu sahada da değerli elemanlar yetiştirmek suretiyle memleket irfanına, dinî ve millî birlik ve bütünlüğüne önemli katkılarda bulunan örnek bir şahsiyetti. (1320/1902) de vefat ederek babası Ömer Naîmî Efendi'nin yanına defne-

(*) Atatürk Üniversite'si-i İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

(1) Bk. el-Harputî, Abdülhamid Hamdi Efendi, *e's-Simtu'l-Abkari fî Şerhi'l-İkdi'l-Cevheri*, Der-saadet (İstanbul), 1305 Mukaddimenin arka kapağında eserin imtiyaz sahibi ve musahhihi'nin, müellifin mücazlarından Abdullatif Efendi olduğu kaydedilmektedir.

dilmiş olan Abdulhamid Efendi'nin çok sayıda eser ve tâlikaları bulunmakta olup en tanınmış olanları şunlardır:

- Geniş bir özetini sunacağımız *e's-Simtu'l-Abkarî fi-Serhi İkdî'l-Cevherî fi'l-Farkı Beyne-Kesbeyi'l-Maturîdî ve'l-Eş'arî*
- *el-Hâşiyetü'l-Cedide ale'l-Havâşî's-Siyalkotiyye*
- *el-Hallu'l-Mükemmil ale'l-Havâşî's-Siyalkotiyye*
- *el-Feyzu'r-Reddiyyü fi-Hâşiyeti-Haâşî'l-Celâl lil-Gelenbevi*
- *Tabsiratü'l-Hakkı ale'l-İyân fi-Hürmeti'l-İstîcarı alâ-Kırâatî'l-Kur'ân* (para ile Kur'an Okumanın sakıncalı olduğu konusundadır).
- *Cevâbu'l-Vezîr fi-Hürmeti-İmtinâi'l-Hâccı an-Duhûl-ı Mekke İnde'l-Vebai'l-Kesir*
- *Safvetü Efkârî'l-Ulemâ fi-İsbâti-İlmi Nebiyyina bi'l-Esmâ*
- *Mikheletü'l-Ebsâr fi-Ru'yeti'l-Hilâli bi'n-Nehâr* (Gündüzün Ramazan hilâlini görmek konusundadır).
- *Buğyetü'l-Kasîd fi-Cevabî'l-Es'ileti'l-Vârideti min-Âmid* (Diyarbakır'dan Gelen Sorulara Cevaplar).
- *el-Burhânü'l-Münevvir fî-Tahrîmi't-Tasvîri ve'ktinâi'l-Musavvir*.
- *Tahmîsü'l-Kasîdeti'l-Münferice* (Oğlu Kemaleddin Efendi tarafından tercüme ve şerh edilerek basılmıştır. Zamanın Edebiyatçılarından İbnü'l-Emin Mahmud Kemal Bey Efendinin bu eser hakkında edebi takrizi vardır).
- Babası Ömer Naîmî Efendi'nin "*Velediyye Hicabisi*" üzerine yazdığı fakat ikmal edemediği Haşîye'yi ikmal etmiştir.
- *Nesâyicü'l-Ebkâr fi-Hâşiyeti-Netâyici'l-Efkâr*⁽²⁾.

Müellifimizin âlim bir sülâleden geldiğini görüyoruz. Çünkü babası *Kasîde-i Bürde Şarihi* Harput Müftisi Ömer Naîmî Efendi, babası Müfti Ahmed Efendi, babası İmamzade Muhammed Said Efendidir⁽³⁾. Abdulhamid Efendi de tebliğimize konu olan eserinde dedesinin dedesi şehit Müfti Osman Efendi'nin yazdığı bir risaleye atıfta bulunmaktadır. "Bahsi geçen bu zatın, Muhammed Said Efendi'nin babası olması muhtemeldir. 1959 yılında Harput'taki Osmanlı tipi kubbeli bir camiiyi ziyaret ettiğim sırada-eğer hafızam beni yanıltmıyorsa -orada, sözü geçen eski Harput Müftisi Ömer Efendi tarafından mükemmel hatla kaleme alınmış büyük ebatta bir Kur'an-i Kerim ile, yine O'nun tarafından, her küçük daire içerisine bir sayfa yerleştirilmek suretiyle bütün Kur'an'ın yazıldığı bir levha görmüştüm. Bu durumda müellifimiz Hacı Abdulhamid Hamdi Efendi'nin babası Ömer Efendi'nin aynı zamanda büyük bir hattat olduğunu söyleyebiliriz.

(2) Bk. Bursalı, Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333, I, s. 287-88.

(3) Bk. *a.mlf. a.g.e.*, s. 302.

Tebliğimizin Konusu Olan Kitapla İlgili Ön Bilgi

Bursalı Mehmed Tahir Efendi'nin Abdulhamid Hamdi Efendi'ye nisbet ettiği onbeş kadar eser arasında, konusu bakımından en önemlisi, özetini sunacağımız Arapça "*e's-Simtu'l-Abkari*" isimli kitaptır. Bu eser, meşhur Bağdadlı (sonra Şam'da yerleşmiş ve orada vefat etmiştir) Şeyh Halid Efendi'nin *cüz'î irade*" konusunda yazdığı Arapça risalenin şerhidir. *Bağdadî'nin* risalesi onaltı sayfadır. Elimizde, bu risalenin müellifine ait "*Tâlikat*"ın sonuna (s.132-147 olarak) ilâve edilmiş olup, 1259'da İstanbul'da basılmış bir nüshası bulunmaktadır. Abdülhamid Hamdi Efendi'nin şerhi ise, metin ile birlikte 166 sayfa olup, 1305 hicri tarihinde İstanbul'da basılmıştır⁽⁴⁾.

Bağdadî'nin, Risalesini Kaleme Alma Sebebine Dair Söyledikleri

Eş'arî ve Mâtürîdîlik'in insan fiilleri konusuna dair görüşleri arasındaki farkın çok kapalı oluşu dolayısıyla, kelâmcılar bu farkı açığa çıkarmada zorlanmışlar; sonunda, kimisi bunlar arasında Ehl-i Sünnet 'in görüşünü temsil eden çizgide hiçbir farkın bulunmadığını; kimisi onların Cebriyye çizgisinde birleşmede farksız bulunduklarını; kimisi Mâtürîdîlik'in bu mesele ile ilgili görüşünün Mûtezile'nin; kimisi İsfereinî'nin, kimisi de Bakillânî'nin görüşü ile aynı paralelde bulunduğunu; bir kısmı ise Eş'arî'nin görüşünün halis cebir olduğunu iddia etmişlerdir. Halbuki Mâtürîdî'nin görüşünü Bakillânî'nin görüşüyle aynı kabul edenlerinki müstesna olmak üzere, bu iddiaların hepsinde yanlışlıklar vardır. Din'in itikadî ve ahlâkî meselelerinin temeli olan böyle bir ana meseledeki bahis konusu karışıklık ve belirsizlikleri gidermek ve özellikle Eş'arî ve Mâtürîdîler'in insanın kudreti ve kesbi hakkında birleştikleri ve ayrıldıkları noktaları açıklığa kavuşturmak düşüncesi ve bazı dostların bu konuda bildiklerimi yazmamı istemesi üzerine bu risaleyi kaleme aldım⁽⁵⁾.

Abdülhamid Harputî'nin Halid-i Bağdadî'in Risâlesine ve Bu Risâleye Bir Şerh Yazma Gereğini Duymasının Sebebine Dair Söyledikleri

Celâleddin Devvani (830-908/1427-1502)'nin Aduddüddin İcî (ö.756/1355)'nin akaid risalesine, yazdığı şerh'in müzakeresiyle uğraşıyordum. Müzakeremiz "*İnsan fiillerinin yaratıcısı Allah'tır*" konusuna gelmişti. Aynı günlerde "*et-Tavzih ve't-Telviḥ*" isimli kitapları da okutuyordum. Onlarda da ders tesadüfen "*e't-Tahsîn ve't-Takbîḥ* (iyi ve kötü fiillerin belirleyicisi Vahiy' midir veya akıl mıdır)" bahsine ulaşmıştı. Bu meseleyi çözecek şekilde ele almak istedim. Çünkü onu çözmek üzere ele alanlar, çözecek yerde, daha da anlaşılmaz bir duruma sokmuşlardı.

(4) Bk. Harputî, a.g.e., s. 120

(5) Bk. Halid-i Bağdadî, *Risale fi-Tahkiki'l-İradeti'l-Cüz'yye*, İst. 1259 s. 133, 134, 138.

İşte bu maksatla sözü geçen konularda yazılmış olan eserleri araştırırken, başka-kitaplara ihtiyaç bırakmayacak kadar yeterli ve güvenilir bilgileri ihtiva eden Şeyh Halid-i Bağdadî (1192-1242/1779-1826)'nin risalesiyle karşılaştım; ancak, risale çok bilgileri içermekle birlikte, herkesin anlayamayacağı derecede kısıydı. O sebeple onu açıklamaya ihtiyaç duydum ve bu kitabı "*e's-Sımtu'l-Abkarî fî-Şerhi'l-İkdi'l-Cevherî* (Mücevherat gerdanlığı mesabesindeki kıymetli İrade-i Cüz'îyye Risalesinin daha mükemmeli, daha kuvvetlisi ve maharetlisi bulunmayan ipliğe dizilmiş inciler misali olan şerhi)"yi yazdım⁽⁶⁾.

Abdülhamid Harputî Halid-i Bağdadî'den "*Meşhur şeyh büyük irfan eri, biricik büyük imam, faziletlerin varisi, büyüğüm Şeyh Ziyaeddin Hâlid...*" diye övgü ile söz etmekte, "buna rağmen, zamanının bazı zâlim, kıskanç, yalancı, bozguncu kişilerinin kendisini kötilediklerini ve işi, iftiralarla dolu bir kısım risâleler yazmaya kadar ileri götürdüklerini, oysa O'nun bütün isnat edilenlerden çok uzak bulunduğunu, nitekim muasır meşhur fıkıhçı İbn Abidin (1198-1252/1784-1836)'in yapılan iftiraları cevaplandırmak üzere hususi bir risale yazmasının da bunun delili olduğu"nu ilâve etmektedir⁽⁷⁾.

Abdülhamid Efendi Şeyh Halid'e duyduğu bu derin hürmeti saklı tutarak, gerektiğinde O'nu eleştirmekten geri durmamıştır. Bundan dolayı kendisini elıştiren Maarif Meclisi âzasından Bağdat'lı Seyyid Fasîh Haydari için şunları söylemektedir : "Bu şerhimi, incelenip basılmasına izin verilmesi için, kendisinin de dahil bulunduğu Maarif Meclisi'ne sunmuştum. Kitap bir yıl yanlarında kaldı; kendisi bunu inceledi; kafasındaki bâzı ehemmiyetsiz indî mütalaalar dışında O'nda bir eksiklik görmemiş, hatta takdir etmişti. Hal böyleyken daha sonra bu faydalı şerhi tenkit etme cür'etini göstermesine hayret ettim. Tenkit ettiği hususlardan birisi de benim merhum müellife tenkit yöneltmekle saygısızlık yapmış olmamdı. Fakat unutmamak lâzımdır ki, olgun bir kişi gerçeği düşmanından bile duysa ona boyun eğmez⁽⁸⁾."

Tebliğimizde Tâkip Ettiğimiz Metod

Konu müşterek olarak işlenmiş ve Halid-i Bağdadî ile Abdülhamid Harputî'nin aynı veya farklı olan görüşleri ayrı ayrı ifade edilebiliyorsa, önce Bağdadî'nin, sonra da Harputî'nin görüşünü "*Bağdadî*" ve "*Harputî*" başlıkları altında vereceğiz.

Müşterek olarak ele alınıp görüş farkı da bulunmayan, ancak ayrı ayrı ifade edilmeleri tekrara yol açan konuları "*Bağdadî ve Harputî*" başlığı altında topluca vereceğiz.

(6) Bk. Abdülhamid Harputî, a.g.e., s. 2-3.

(7) Bk. a.g.e., s. 2-3, 63.

(8) Bk. a.g.e., s.erin kenarında, S. 13-14, 164-165 ve diğerleri.

Yalnız *Harputî*'ye ait olan konuları "*Harputî*'nin Konu ile İlgili Görüşü" gibi başlıklar altında vereceğiz.

"Bak" yerine "Bk.", "sayfa" yerine "s.", adı geçen eser yerine "a.g.e.", "aynı eser" yerine "a.e.", İbn yerine "b.", "aynı yer" yerine "a.y.", "aynı müellif" yerine "a. mlf" kısaltmaları kullanılmıştır. Tarihlerden birincisi hicrî, ikincisi milâdîyi göstermektedir.

Tarafımızdan yapılan ilâveler ya metinde parantez içine alınmış veya dip notu olarak verilmiştir.

Yaratma İle İlgili Açıklama

Halid-i Bağdadî, risalesine, şu meallerdeki üç ayetten yaptığı iktibaslarla başlamaktadır: "Gökleri ve yeri yarıp çıkaran Allah'a hamdolsun"⁽⁹⁾; "Sizi ve üzerinde san'at icra ettiğiniz şeyleri Allah yarattı"⁽¹⁰⁾, "Allah bir şeyi yaratmayı dilediği zaman, ona "Ol" der, O da olur"⁽¹¹⁾ (Birinci âyet, ilk ana maddeler olan gök cisimleri ve yerin, ikinci âyet bu ana maddelerden meydana getirilen canlı ve cansız varlıkların tek yaratıcısı' nın Allah olduğunu; üçüncü ayet ise gerek yavru maddelerin ana maddelerden ve gerek ana maddelerin ilk maddesiz olarak yaratılışının Allah'ın dilemesi ve "Ol" emri ni vermesine bağlı bulunduğunu belirtmektedir.)

Harputî-Bir kısım kelâmcılara göre Allah'ın yaratması tekvin sıfatıyladır, yoksa "ol" emrini vermesiyle değildir; o halde yukarıdaki âyet, mecaz yoluyla Allah'ın çabuk ve kolay yaratmasını anlatmak içindir. Başka bir kısım kelâmcılara göre bu âyet gerçek *mânasıyla* alınmalıdır; çünkü, Allah, yaratma kanununu, diğer sıfatları ile birlikte ezeli sözü olan "ol" emri ile icra edecek şekilde koymuştur⁽¹²⁾.

Allah'ın Yaratmadığı Bir Şey Var mıdır?

Bağdadî-Başta insan olmak üzere canlıların iradeli iş ve davranışlarının dışında kalan herşeyin Yaratıcı'sının tek Allah olduğunda Ehl-i Kible'nin, diğer din mensuplarından pek çoğunun ve filozoflardan bir kısmının ihtilafı yoktur. Bu saydıklarımızın dışında kalanlar, risalemizin de konusu dışındadır. O halde risalemizin konusunu; saydıklarımızın, özellikle insanın iradeli fiillerinin kim tarafından meydana getirildiği hakkındaki görüşleri oluşturmaktadır⁽¹³⁾.

(9) *el-Fâtır*, 35/1; *Şûra*; 42.11.

(10) *e's-Sâffât*, 37/96

(11) *e'n-Nahl*, 16/40 v. dğr.

(12) Bk. *Harputî*, *a.g.e.*, s. 3-4.

(13) Bk. *Halid-i Bağdadî*, *a.g.e.*, s. 132.

Harputî-Ehl-i Kible, İslâm dinini kabul edip onun kiblesine yönelenlerdir. Bu temel ilkeleri kabul eden Sünnî ve gayri Sünnî bütün kelâmcı ve sufiler *Ehl-i Kible*'ye dahildir. İslâm dini dışında kalan dinlerin mensuplarından ilk akla gelenler, Yahudiler ve Hristiyanlar'dır. Kelâmcıların sözlerinde geçen filozoflardan, başları Aristo olan Mesşâiler'le, başları Eflâtun olan İşrakîler ve benzerleri değil, vahye ve İslâma inanan İslâm filozofları anlaşılmalıdır⁽¹⁴⁾.

İslâm Filozoflarının İnsanın İradeli Fiilleri İle İlgili Görüşü

Bağdadî-Kelâmcılar İslâm filozoflarının insanın iradeli fiilleri ile ilgili görüşlerini farklı şekillerde vermektedirler. Birkısım kelâmcılar İslâm filozoflarının, insan fiillerini yalnız beşeri kudretle meydana gelmiş kabul etmek hususunda Mûtezile ile birleştiklerini, fakat insan iradesinin hür olmadığını söylemeleri bakımından Mûtezile'den ayrıldıklarını belirtirken; diğer bir kısım kelâmcılar, İslâm filozoflarının insan fiillerini, netice olarak Allah'ın kudretine dayandırdıklarını söylemektedirler. Halid-i *Bağdadî*; kelâmcıların bu farklı beyanlarına bakarak, İslâm filozoflarının insan fiilleri konusunda farklı kanaatlere vardıklarını sanılmamasını, çünkü birinci kısımdaki kelâmcıların beyanlarının, filozofların ifadelerinin dış kısmına, ikinci kısımdakilerin beyanlarının da filozofların ifadelerinin asıl olan iç kısmına yönelik bulunduğunu, dolayısıyla dış ifadelerin gerçek olan iç ifadelere irca edilerek İslâm filozoflarının görüşlerinin bire indirilebileceğini ilâve ve devam ediyor: "Gazâlî (ö.505/1111) kelâmcıların bu taksimine katılmayarak, filozofların, iradeli fiilleri insan kudretine dayandırmakta müttelik olduklarını söylüyor. *Bağdadî*'nin dikkat çektiği bir husus da şudur: Bazı kelâmcılar "İnsanın iradeli fiillerinin yalnız, mecburî olarak etkili olan insan kudretiyle meydana geldiği" görüşünde, İmamü'l-Haremeyn (ö.437/1047)'in de filozofların görüşüne katıldığını söylüyorlarsa da bu, doğru değildir⁽¹⁵⁾.

Harputî-ifadelerinin dış kısmına bakıldığı takdirde (İslâm'a, veya eski semavî dinlerden birine bağlı olmayan) filozoflar (ın bir kısmı ve onların görüşünü alan İslâm filozofları), yer ve oradaki cisimlerin akıllar zincirinin son halkası olan onuncu akıl tarafından; cisimlerdeki tabiatların ortadaki akıl-

(14) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 67. Risalenin ağırlık merkezini kelâmcılardan aşırı kabul edilen Cebriyye ve Kaderiyye ile ortada kabul edilen Ehl-i Sünnet'in görüşleri teşkil eder. Ehl-i Sünnet'i önceleri selef, sonraları Eş'arî ve Mâtürîdî mezhepleri temsil etti. Bu son iki mezhebin insan fiilleri konusunda birleştikleri ve ayrıldıkları noktalar vardır. Her iki mezhebin mensubu kelâmcılardan mes'eleye, imamlarınınkinden az-çok farklı bazı yorumlar getirenler olmuştur. Eş'arî mezhebine mensup olup, yeni yorum getirenlerin başında Bakıllânî ve Ebû İshak İsfereînî gelir. Bunların görüşleri Mâtürîdî mensupları tarafından daha büyük ilgi görmüş ve hatta Mâtürîdîliği bunların görüşlerine irca edenler ve Gazâlî'nin *keşp* konusuna getirdiği izahı diğer Eş'arîler'inkinden daha başarılı ve uzlaştııcı olarak değerlendirenler olmuştur.

(15) Bk. Bağdadî, *a.g.e.*, s. 132, 133, 144.

lar, cisimlerin tabiatlarına mahsus eserlerin de bu tabiatlar tarafından var edildiğini söylerler. Bunlara göre on akıl zincirindeki ara akıllardan her biri kendisinden önceki akla oranla sonuç, kendisinden sonraki akla oranla sebeptir. (İlk akıl ise taşarı ilkeden (mebde-i feyyaz'dan) meydana gelen ilk ve tek varlıktır.) Fakat filozofların (İslâm filozoflarının) görüşleri derinliğine incelenirse görülür ki, onlara göre beşeri fiiller, insandaki altyapı hazırlıklarının tamam olması sebebiyle Allah'ın onda mecburi olarak yarattığı kuvvet ve bu kuvvetin etkisi sebebiyledir. "Mecburi" kaydı, filozofların yanlış ilkelere dayanmaktadır. Eğer bu kayıt dikkate alınmazsa filozofların görüşünün gerçekte Eş'arîlerin görüşü gibi olduğu görülür⁽¹⁶⁾.

Selef'in İnsanın İradeli Fiilleri İle İlgili Görüşü

Bağdadi- Ehl-i Sünnet dışında kalan, Kur'an ve sahih sünnetin açıklamış oldukları hususları nefislerinin istekleri doğrultusunda yorumlayanların ortaya çıkmasından önce "selef" de denilen sahabe ve tabiün'un ileri gelenleri "varlıkların yaratılışında Allah'tan başka hiçbir etkileyicinin bulunmadığı" ilkesinde birleşmişlerdi. İnsan fiilleri konusunda görüş ayrılıklarının ortaya çıktığına tanık olan selef; orta yolun iki yanındaki cebir ve kader'den ibâret iki aşırı uca sapma tehlikesinin şiddetini ve konunun gerçek yüzünü açıklamanın kaçınılmaz hale geldiğini görünce, işi "*insan ne kader kurbanı ne de tam bağımsızdır; insanın yeri bu ikisinin arasındadır*" hükmüne bağlayarak mesele üzerinde tartışmayı terketmişler, körü körüne ona dalmayı yasaklamışlar ve mezkûr cümlede belirttikleri kadarına inanarak, ötesini Allah'ın bilgisine havale etmeyi tavsiye etmişlerdi⁽¹⁷⁾.

Harputî-Selef Hz. Peygamber (a.s.)'in "En hayırlı İnsanlar, içlerinde benim bulunduğum zamanın insanlarıdır; sonra en hayırlı insanlar, onların ardınca gelenler; daha sonra da bu ikincilerin ardınca gelenlerdir." buyurmak suretiyle doğru ve adaletli olduklarına tanıklık ettiği üç zamanın liyakatli kişileridir. Yukarıdaki "nefislerinin istekleri" kaydı, Müslüman olduklarını iddiâ ettikleri halde; açık nasları, sırf işlerine gelmediği için, terk edip bunlardan bağımsız olarak hüküm verenleri ifade etmek içindir⁽¹⁸⁾. (Yoksa yoruma açık olan yerlerde şartlarına uygun olarak yapılacak ilmi yorumları yasaklamak söz konusu değildir.)

(16) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 10-11. İlâve edelim ki, Şark İslâm âlimleri Yunan felsefesi hakkında derin bir bilgiye sahip değillerdi; en çok Aristo ve Eflatun'u bilirlerdi, fakat bu bilgileri de eksik ve yanlışlarla doluydu; çünkü müşrik olan bu iki şahısı ve benzerlerini mü'min gibi kabul ederek değerlendiriyorlardı; o bakımdan "filozoflar" yerine, "İslâm filozofları" tabirini kullanmak daha doğru olur kanaatindeyiz.

(17) Bk. Bağdadi *a.g.e.*, s. 135, 137, 138, 146.

(18) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 30.

Cebriyye'nin İradeli İnsan Fiilleri İle İlgili Görüşü

Bağdadî-Cebriyye nazarında insanın iradeli fiilleri yoktur; dolayısıyla böyle oldukları sanılan fiilleri yalnız Allah'ın kudretiyle meydana gelirler⁽¹⁹⁾.

Harputî-Cebriyye, insanın hiçbir irade ve kudretinin bulunmadığını, dolayısıyla, onun halk veya kesp cihetiyle hür iradeli fiillerinin bulunduğu söz edilemeyeceğini, sağlam canlıların hareketleri ile sakat ve hasta canlıların ve cansız varlıkların hareketleri arasında fark bulunmadığını söylemek suretiyle insan sorumluluğunu ortadan kaldıran ve sapıklığı hem aklen, hem de naklen apaçık olan aşırı bir zümredir. Bunlar sağlam insanı cansızlar durumuna indirmekle onu çok geri bir noktaya ittikleri için, aşırılığın tefrif (çok geri kalma) tarafındadırlar. Baş mümessilleri Cehm b. Safvan (ö. 128/745) ve tâbileridir. Bu katı cebir anlayışına kelâmcılar "halis cebir" adını verirler⁽²⁰⁾.

Mûtezile'nin İnsanın İradeli Fiilleri İle İlgili Görüşü

Bağdadî-Mûtezileye göre, Allah yalnız insanı ve ondaki irade ve kudreti yaratır, iyi veya kötü fiillerin neler olduğunu bildirdikten sonra onu kendi hür seçimi ve kudretiyle baş başa bırakır; seçmeli iş ve davranışlarının meydana gelmesine hiçbir fi'li müdahalede bulunmaz. Yükümlü ve sorumlu tutmanın temel şartı, fiilî müdahalede bulunmamaktır. Şu halde insana ait iyi veya kötü seçmeli fiillerin meydana getiricisi yalnız insanın kendisidir. Ehl-i Sünnet Mûtezile'nin bu görüşüne "tefvîz, yâni insanın hür fiillerinin meydana getirilişini tamamen ve yalnız insanın kudretine havale etmek" adını vermiş ve aşırı uçlardan biri olan Cebriyye'nin tam karşısında yer alan ikinci aşırı uç diye bakarak şiddetle karşı çıkmışlardır. Çünkü Ehl-i Sünnet nazarında Mûtezile, "Her şeyin yaratıcısı Allah'tır"⁽²¹⁾ mealindeki ayetin umumî olan ifadesini, insanın iradeli fiillerini bundan istisna ederek daraltmışlar ve bu suretle "şey" kapsamına giren insan fiillerinden ibâret varlıkların meydana getirilmesinde insanı Allah'a ortak etmişlerdir.

Mûtezile iyi ve kötü fiillerin belirlenmesinde vahyin yanında, akla da önemli oranda yetki ve sorumluluk yüklemişler, vahyin beyanlarını akıl süzgeçinden geçirerek, daha sonra özellikle Eşâ'rîler'in şiddetle karşı çıkacağı bir takım sonuçlara varmışlardır⁽²²⁾.

(19) Bk. Bağdadî, *a.g.e.*, s. 132, 134, 137.

(20) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 8, 129, 130 v. dğr. Bizim kanaatimize göre Cebriyye hakkında anlatılanlar abartılıdır; asıl maksatlarının tarafsız bir biçimde ortaya konma ihtiyacı vardır.

(21) *el-En'am*, 6/102; *el-Mü'min*, 40/62 v. dğr.

(22) Bağdadî, *a.g.e.*, s. 132, 135, 136, 137, 142, 143, 145.

Harputî-Mûtezile, Müslümanlar'ın Kible'sine yönelenler içerisinde kabul edilen, çok sayıda kolları bulunan kelâmcı topluluklarının umumî adıdır. Bunların; bütün biyolojik ve psikolojik varlık ve özellikleriyle birlikte insanı yaratanın Allah olduğu noktasında Ehl-i Sünnet'ten farkı yoktur; ancak, onlara göre, teklifin adalete uygun olabilmesi için, Allah'ın insanı sorumlu tuttuğu fiillere iradesi ve kudretiyle müdahale etmesini Kur'an ve sünnet naslarıyla sabit olan İlâhî adalete aykırı görürler ve kötü fiilleri dilediğini söylemeyi kötülüğün, iyi veya kötü fiilleri yarattığını söylemeyi de naslarda insana mal edilmiş olan fiillerin Allah'a isnat edilmesi olarak değerlendirirler ve bu düşünce ile, bütün sorumluluğun insana ait olması için, fiili tamamen insanın hür irade ve kudretiyle meydana gelmiş kabul ederler. İlk Mûtezile insanın hür iradeli iş ve davranışlarını kendisine mal ederken onu, bu iş ve davranışların yaratıcısı olmakla nitelendirmez, sadece yapıcısı, meydana getircisi olduğunu söylerlerdi. Daha sonraki Mûtezile ise insanın, hür iradeli fiillerinin yaratıcısı olduğunu söylemekten çekinmemişlerdir. Ancak, insanın iki türlü iş ve davranışı söz konusudur. *Birincisi*, yönetimi tamamen insanın elinde olan; *ikincisi*, başlangıcı insanın elinde olmakla birlikte, daha sonraki aşamaları insanın iradesi dışına sarkan fiillerdir. Mesela elin tetiğe basması birinci tür fiile, namludan çıkan merminin takip ettiği seyir ikinci tür fiile örnektir. Mûtezile kelâmcıları birinci tür insan fiillerinin yalnız insana ait olduğu konusunda görüş birliği yaptıkları halde, ikinci kısma giren fiiller hakkında böyle bir birlik göstermemişlerdir. Çünkü bir kısım Mûtezile kelâmcıları bu tür fiilleri de insana mal ederken, Sümame b. Eşres (ö.213/828) isimli Mûtezile kelâmcısı bunların herhangi bir failin gücü ile olmayarak meydana geldiğini iddia etmiş; Dırar b. Amr (?) ve Hafsul Ferd ise bu fiilleri üçe ayırarak değerlendirmişlerdir. Buna göre insanın kudret mahallinde meydana gelen fiiller insanın kudretiyle, insanın kudret mahallinde meydana gelmeyen fiillerden insanın iradesine uygun olarak meydana gelenler yine insanın kudretiyle, insanın iradesine uygun olarak meydana gelmeyenler ise onun kudretiyle olmayarak meydana gelirler⁽²³⁾. (Mûtezile, muhaliflerinin, kendi görüşlerinin aksine getirdikleri naklî delilleri kendi görüşlerine uygun gelecek tarzda yorumlarlar.)

Eş'arî ve Tâbîlerinin İnsanın İradeli Fiilleri İle İlgili Görüşü

Bağdadi ve *Harputî-Eş'arî* ve tâbîlerinin nazarında, insanın seçmeli fiilleri konusundaki yorumları ile Cebriyye ve Mûtezile Kur'an ve sünnet naslarının çizdikleri sınırları ihlâl ederek aşırılığa düşmüşlerdir. Çünkü Cebriyye insanı cansız varlıklar seviyesine indirmekle çok geri bırakmışlar (tefrite düşmüşler); Mûtezile de varlıklar kümesine giren insan fiillerini meydana getirmede insanı Allah'a ortak etmek suretiyle çok ileri gitmişler (ifra-

(23) Krş. Harputî, a.g.e., s. 6, 10, 14-15, 20, 59, 83, 84, 142.

ta düşmüşler)'dir. Doğrusu, selefin tuttuğu ve tavsiye ettiği mezkûr iki aşırı görüş arasında kalan orta yoldur. Bu yol, insanın seçmeli fiillerinin yaratılmasını Allah'a, kazanılmasını (kesbini) de insana vermekten geçer. Cebriyye, insanın irade ve kudretini yok saymıştır. Bu, yanlıştır; çünkü organları sağlam ve akli dengesi yerinde olan insanlarda irade ve kudretin bulunduğu kesindir. Kaderiyye ve Mûtezile, insanın seçmeli fiillerinin yaratılmasını ondaki irade ve kudrete bağlamışlardır. Bu da doğru değildir; çünkü insanın bu fiillerdeki payı *yaratmak* değil, *kazanmaktır*. (Buraya kadar Eş'arîler güzel gelmişlerdir; akli isyana sevkeden görüşleri bundan sonra başlıyor; çünkü kudret, irade ve kesbin ne mânaya geldiklerini âlim-câhil herkes bilir; amma Eş'arîler kendi sistemlerini kurup yaşatmak için, bu kelimelere herkesin anladığından farklı mânalar vererek orta yolu belirlemede sıkıntı çıkarmışlardır. Kendilerini *Bağdadi* ve *Harputî*'den dinlemeye devam edelim). *Yaratma*; bir nesneyi, bir işi var etmek, ortaya çıkarmaktır. Bu, tamamen Allah'a aittir. Allah, yaratmayı Zat'ına ve diğer sıfatlarına bağlı olan irade ve kudretiyle gerçekleştirir. "*Kazanma*" diye anladığımız "*kesp*", herkesin anladığı mânada değildir. Onu şöyle anlamak gerekir: Allah insanı yaratmakla birlikte sürekli olarak ona ikmal yapmaktadır. Aksi halde insan varlığını sürdüremez. Allah; insan fiillerini yaratmayı, onun bu fiillerin olmasını dilemesine ve güçlü olmasına bağlamıştır. Fakat bu şartlar ne Allah'ı ne de fiillerin meydana gelmesini etkiler. İnsan fiilinin meydana gelmesi sırasında Allah insanda irade, irade ile seçme, kudret ve fiili birlikte yaratır; işte Allah'ın yaratmasının kapsamı budur. Bunlarda insanın hiçbir etkisi ve katkısı yoktur. O halde *kesp* nedir?

Eş'arîlere göre *kesp*; Allah'ın insan fiillerini yaratacağı sırada insanda, bu fiillerin meydana gelmesinde hiçbir etkisi bulunmayan bir irade ve kudret yaratmasıdır. Buna nazaran insanda irade ve kudret vardır ve bunlar serbest bırakılırsalar etki edecek durumda oldukları halde, etki etme yetkisi verilmediği için, etki etmemektedirler. Şu halde insana ait olan *kesp*; Allah'ın etki ettirmemek üzere yarattığı insan irade ve kudretinin, yine Allah'ın yarattığı insan fiilleri ile eşzamanlı olarak meydana gelmeleridir. Bizim, insanın irade ve kudretini fiillerinde etkili sanmamız, beraberlik alışkanlığımızdan kaynaklanan bir yanılgıdır. (şartlanmışlığımızdan kaynaklanan yanlış bir hükmümüzdür). Hâsılı, Eş'arîler bu şekilde anladıkları kesbi insanın yükümlü ve sorumlu tutulması için gerek ve yeter görüyorlar.

Ancak, "İnsanın, hiçbir irade, kudret ve fiilinin bulunmadığını" iddia eden Cebriyye ile, "irade ve kudretin insanda bulunduğunu, lâkin onun fiillerinin meydana gelmesinde bunların hiçbir etkilerinin olmadığını" idida eden Eş'arîler arasında insanı mecbur kabul etmek fikri bakımından pratikte bir fark kalmıyor. Bu yüzden; kimisi, Eş'arîlik'in halis, kimisi de karışık bir Cebriyecilik olduğu tenkidini yöneltti⁽²⁴⁾.

(24) Krş. Harputî, *a.g.e.*, s. 3, 4, 5, 9, 11, 12, 15, 16, v.dğr.

(Fakat herşeye rağmen Eş'arî kelâmcılar, mezheplerinin tek gerçek olduğunu yüksek sesle ve ısrarla tekrarlayıp durdular. Ne var ki, akıllar tatmin olmamıştı. Ehl-i Sünnet'in temsilcisi durumuna gelen Eş'arîlik'ten kopup Mûtezile mezhebine düşmeyecek şekilde daha mâkul çözüm arayışları sürdü. Eş'arî mezhebinin ileri gelenlerinden Bakıllânî, İsferrainî ve Gazalî bu maksatla değişik boyutlu yeni yorumlar getirdiler. Bunların görüşlerine geçmeden, Eş'arî hakkında yapılan bir değerlendirmeyi görelim.).

Eş'arî Hakkında Bir Değerlendirme

Bağdadî-Eş'arî, sırf akıllarına uyarak getirdikleri yorumlarla selefın yolundan sapan Mûtezile ve diğer bid'at ehli arısında yetiştiklerinden sürekli onlarla tartışarak kendi görüşlerinin hak, muhaliflerin görüşlerinin ise bâtil olduğunu ortaya koymak zorunda kalmıştı. Kitaplarının tedkik, te'vil ve delillerle dolu olması bundandır. Ancak, Eş'arî en son olarak yazdığı "*el-İbâne*" isimli eserinde : "bid'atçılara karşı gerçeği savunmak zorunda kalmamış olsaydı, hassas meselelerle ilgili tek kelime dahi söylemeyeceğini, müteşâbihat konusunda esasen, selef gibi, onların gerçek mânalarını Allah'ın bilgisine havale etmek görüşünde olduğu halde, bid'atçıların kendisini te'vile mecbur ettiğini" belirtmek suretiyle söylediklerinden dolayı özür dilemiştir⁽²⁵⁾.

Harputî-Müteşâbih, Allah'ın maksadını bilmek ümidi kalmamış olan ayetlerdir. *Lâfız* ve *meşhum* ile ilgili olabilir. *Birincisi*, kendilerinden hiçbir şey anlaşılmayan süre başlarındaki harflerdir; *İkincisi*, dış mânalarıyla alınmaları sakıncalı olan Kur'an kelime veya cümleleridir. En sağlamı, bunların Allah kelâmı olduklarına inanıp, yorumlarını Allah'a havale etmektir⁽²⁶⁾. (Şu halde yorum alanı, *muhkemât* ile *müteşâbihat* arasında kalan ayetlerdir. Te'vile varılan sonuçların kesin olabilmesi için, kesin delil olmalıdır. Eş'arî'nin, önceleri Mûtezile'nin etkisiyle te'vile gittiği halde, sonra ondan vazgeçmesi, te'vile vardığı sonuçları şüpheli bulmasındandır. Selef, te'vilden sakınırken, müşebbihe gibi, teşbihe de düşmemiştir, işte bu da bir çeşit te'vildir.)

Bakıllânî'nin İnsanın İradeli Fiilleri İle İlgili Görüşü

Bağdadî ve *Harputî-Eş'arîler*'den Bakıllânî (ö.403/1013); imam Eş'arî'ye maledilen "insan kudretinin, onun fiillerinin ve bu fiillerin taşıdıkları niteliklerin meydana gelmesinde hiçbir etkisi yoktur" görüşünü, Cebriyye mezhebiyle paralel görenlerin iddialarını savmak üzere, insan kudretinin, fiilin kendisinin olmasa bile, iyi veya kötü olma niteliklerinin meydana gelme-

(25) Bk. Bağdadî; *a.g.e.*, s. 137, 38.

(26) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 59 vd.

sinde etkili olduğu görüşünü getirmiştir. Fakat Eş'arîlik'in bu mesele hakkında oluşan katı tutumunu sürdürmekte ısrarlı olan eski ve yeni diğer kelâmcılar Ehl-i Sünnet cephesinde kısmî bir rahatlama sağlayan ve insana gerçek anlamda yaratıcılık isnat etmeyen bu görüşe dahi sıcak bakmamışlardır. Çünkü bunların nazarında, değil fiillerin kendilerini meydana getirmek, hatta müstakil varlıkları bulunmayan nitelik ve durumların dahi insan gücüne bağlanması sakıncalıdır. *Bağdadî* ve *Harputî* bu endişelerin yersiz ve abartıcı olduğu görüşünde müttefiktirler⁽²⁷⁾. (İleride göreceğiz ki Mâtürîdiler Bakıllânî'nin görüşüne daha çok ilgi duymuşlardır.)

Ebu İshak İsferrainî'nin İnsanın İradeli Fiilleri ile İlgili Görüşü

(İnsanın hür fiilleri ile ilgili olarak Eş'arî'ye maledilen görüşü yetersiz bulup, Ehl-i Sünnet sınırları dışına taşmamak kaydıyla meseleye daha mâkul bir çözüm getirmeğe gerek duyanlardan birisi de Üstad namıyla meşhur olmuş Eş'arî kelâmcı Ebu-İshak İsferrainî (ö. 418/1027)'dir. İsferrainî, insanın iradeli fiillerinin Allah'ın ve insanın güçleri toplamı ile meydana geldiğini söylemiştir. Bu görüş, özellikle Eş'arî kelâmcılar üzerinde adeta şok etkisi yaptı. Çünkü Eş'arîler kâinatta meydana gelen her varlığın, her türlü iş ve davranışın tek var edicisinin Allah olduğunu söylüyor ve kendilerini, muhalefet ettikleri kelâmcı guruplarının başında gelen Mûtezile'den ayıran görüşler arasında bu görüşe müstesna bir yer veriyorlardı. Eş'arîler cephesinde ilk çatlak Bakıllânî'nin görüşü ile ortaya çıktı. Ancak, Bakıllânî, fiilin kendisini değil, onun niteliklerini insanın kudretinin etkisine bağlamıştı; o bakımdan tehlike oranı azdı. Halbuki şimdi İsferrainî fiilin kendisini meydana getirmede insan kudretini Allah'ın kudretine ortak ediyordu. Bu, Allah'ın varlığın bir çeşidi saydıkları insan eylemlerine hiç karıştırmamak suretiyle bir kısım varlıkları yaratmada insanı Allah'a ortak eden Mûtezile'nin görüşüne daha çok benziyordu. İsferrainî gibi büyük bir Eş'arî kelâmcı bunu söylememeliydi. Söylediği rivayeti doğru ise; ya insanın kendi işlerini tek başına değil, Allah'ın yardımıyla yaptığını anlatmak istemiştir ki o takdirde Allah'ın kudretinin parçalanabileceği görüşüne yolaçar; oysa bu, imkansızdır; yahut Ebû İshak İsferrainî Allah ile insanın kendi paylarına düşen iş bölümünde müstakil etkiye sahip olduklarını söylemek istemiştir ki bu da "*Müstakil iki sebebin aynı sonuç üzerinde etkili olamayacağı*" ilkesine aykırıdır. Yapılan diğer yorumların herbirinde benzer sakıncalar vardır.) *Bağdadî*, İsferrainî'yi bu durumdan ibra etmek maksadıyla, O'nun bu sözü, kendi ilkelerine uygun bulup kabul ettiği için değil, bir tartışma esnasında gerçeği kabul etmemekte inatla direnen muarızını susturabilmek üzere bir anlık kabul varsayımına dayalı olarak söylediğine hükmolunabileceğini belirtiyor ve ekliyor : Bütün bunlara rağmen İsferrainî'nin o görüşü benimsediğini kabul etsek

(27) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 133 vd.

bile, bu, yanlışlığı ortaya çıkmış bir içtihat olduğundan dolayı taklit edilemez. Nitekim Eş'arîler'den hiçbiri imamlarının görüşünden sapan mezkûr nezariyede isferainî'yi taklit ve tâkip etmemişlerdir⁽²⁸⁾.

Harputî-İsferainî'nin görüşü, İsfahani'nin anlattığı şekilde yorumlanabilir ve bu takdirde O'nun orta yoldan saptığına dair soru ve itirazlar varit olmaz⁽²⁹⁾.

Bağdadî "Kişinin tartışma esnasında söylediği sözler, onun görüşü olarak değerlendirilemez" diyerek, İsferainî'yi ibra etmeğe çalışmıştı. *Harputî* de aynı ilkeyi, Firavun'un iman ile öldüğünü söylediği rivayet olunan Muh-yiddin *İbn Arabî* (ö.638/1240)'yi ibra etmek için, *muhtemel yollardan biri* olarak ileri sürmektedir. *Harputî*nin zikrettiği *ikinci ihtimale* göre *İbn Arabî Fütühatî-Mekkiyye* isimli eserinde Firavun'un Kâfir olarak öldüğünü belirtmektedir. Bu da, *İbn Arabî*'nin mezkûr konuda iki görüşü olduğunu gösterir. Bu gibi durumlarda kişinin farklı görüşlerinden naslara uygun olanı almak lâzımdır. *Üçüncü ihtimal*, *İbn Arabî*'nin o sözü, sadık kesfe değil, mensup olduğu İmam Mâlik (93-179/712-795) mezhebine dayanarak söylemiş olmasıdır⁽³⁰⁾.

Harputî, Muhyiddin *İbn Arabî*'nin bahsi geçen görüşüne getirdiği yorumlar münasebetiyle, tasavvufçulara bakışına da açıklık getirmektedir. Onun bu konuda söyledikleri, babası Ömer Naîmî Efendi'nin söylediklerinin aynıdır; babası gibi o da Kur'an'a ve sünnete uyan âlim sûfî ve tasavvufçulara son derece saygılı, ama böyle olmayan cahil sûfî ve tasavvufçulara şiddetle karşıdır; O bu konuda şöyle diyor : "Zamanımızda bir kısım tasavvufçular duydukları her söze, Kur'an ve sünnete ve İslâm âlimlerinin İcma'ına uygun olup olmadığını araştırmadan, hemen inanıvermektedirler. Halbuki *evvelâ* kendileri bunun gibi sözleri anlayıp yorumlama ehliyetine sahip değildir; dolayısıyla onlar bu davranışları ile hem kendileri sapmakta, hem de başkalarını saptırmaktadırlar. Zamanımızda bu durum, müslümanlar arasında fitne ve fesada (karışıklıklara) sebep olmaktadır. *İkinci olarak*, eğer biz, sûfîlerin Kur'an'a, sünnete ve İcmâ'ı Ümmet'e uymayan sözlerini alırsak-maazallah-İslâm dininden çıkarız. Öyle ise bunun gibi sözleri gördüğümüzde, yorumlarını yetkili alimlere havale etmeli; Kur'an, sünnet ve İcmâ'a sarılmalı; bununla birlikte görünüşte İslâma uymayan sözleri söyleyen büyük tasavvufçular aleyhinde konuşmaktan sakınıp işi Allah'a havale etmeliyiz. Cemiyette fitne ve fesadın önüne geçilmesi bu suretle mümkündür"⁽³¹⁾. (Bu beyanlarından açıkca anlıyoruz ki Abdulhamid Hamdi Efendi, fitne ve fesaddan şiddetle sakınmakta, birlik ve bütünlüğe büyük önem vermekte, bunun için de tenkitlerinde yapıcı ve mütedil davranmaktadır.)

(28) Krş. Bağdadî, *a.g.e.*, s. 144, 45 v.dğr.

(29) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 150.

(30) Bk. a. mlf. *a.g.e.*, s. 144-147.

(31) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 147.

Mâtürîdîler'in İnsanın İradeli Fiilleri ile İlgili Görüşü

Bağdadi ve *Harputî*-Mâtürîdîler'in insandaki kudret ve yönlendirilmemiş (*küllî*) iradeyi Allah'ın yarattığı konusunda Eş'arîler'den bir farkı yoktur. Onlardan önemli ölçüde ayrıldıkları nokta, *kesbe* verdikleri mâna ile ilgilidir. Çünkü Mâtürîdîler'e göre *kesp*, *cüz'î* irade demektir. *Cüz'î irade* Allah'ın insanda yarattığı külli iradenin (nötr haldeki dileme gücünün), bir işi yapmak veya yapmamak taraflarından birine kesin karar vermek suretiyle kullanılmasıdır. İradeli fiilin meydana gelmesi için, evvela insanda güç bulunmalıdır; sonra yapılacak işin iyi veya kötü olduğuna dair tasavvur halinde bir bilgi bulunmalıdır; bu bilgi, işe karşı arzu veya nefretin uyanış sebebidir; mezkûr eğilimlerden biri doğrultusunda kesin karar verilirse, bu kesin karar *cüz'î irade* olur; *cüz'î iradeden* sonra vücut ve organ hareketleri, yâni fiil başlar ve fiilin türüne göre maddî veya mânevî sonuçlar doğar. Bu saydıklarımızdan *cüz'î iradeyi* ayırırsak, geri kalanın hepsini Allah'ın yarattığı konusunda Eş'arîler'le Mâtürîdîler müttefiklerdir⁽³²⁾. (*Cüz'î irade*'ye gelince, Mâtürîdîler onun insana ait olduğunda görüş birliği yapmakla birlikte, ne olduğu konusunda az-çok farklı kanaatlere varmışlardır. Mâtürîdîler'in ekserisi ve Sadrüşşeria'nın görüşleri arasında önemli bir fark yoktur. *Bağdadi*'ye göre İbnü'l-Hümmam'ın görüşü diğer Mâtürîdîler'in görüşünden tamamen farklı olup, Mûtezile'ye yakınlık gösterir. Hadimi'nin görüşü ise istikrarsızdır. Şimdi bunları görelim.)

Bağdadi-*Harputî*-Mâtürîdîler'in çoğuna göre *cüz'î irade* dışımızdaki dünyada ve zihnimizde değil, sadece nüfsü'l-emirde (bu iki varlık dışında ve bunlardan bağımsız olarak) vardır⁽³³⁾.

Bağdadi ve *Harputî*-Sadrüşşeria(ö.747/1346)'ye göre *cüz'î irade* bir varlık değildir, varlık olmadığı için de Allah yahut insan tarafından yaratılmış olması söz konusu edilemez; çünkü yaratma, zihindekiler için değil, zihin dışında var olanlar için gereklidir; bununla birlikte aklımızda *cüz'î irade* diye bir fikir vardır; o bakımdan, *cüz'î irade* mevcut ve dolayısıyla mahluk olmamakla birlikte tamamen hiç de değildir; çünkü zihnimiz bunu düşünmektedir. Böylece Sadrüşşeria'ya göre *cüz'î irade* ne mevcut, ne mâdûm olan *haller* kabilindendir. İşte bu mânadaki *cüz'î irade* insana aittir, insanın irade gücünün, yaratmaya konu olmayan ürünüdür. İnsanı yükümlü ve sorumlu tutmanın mâkul ve âdil olabilmesi için, hiç olmazsa *cüz'î irade* ve diğer adı ile *kesp*, yalnız insana ait olmalıdır. Mâtürîdîler'in *kesp* anlayışı budur. Halbuki Eş'arîler, *cüz'î irade* denilen bu mânayı dahi Allah'ın yarattığını söylemek suretiyle insan kudretine hiçbir etki payı bırakmamak-tadır⁽³⁴⁾.

(32) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 66, 67, 97, 98.

(33) Bk. a.mlf. *a.g.e.*, s. 27.

(34) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 134, 142.

Bağdadî-Kemaleddin İbnü'l-Hümmam (ö.861/1457) *cüz'î* iradenin, tek başına var edemeyecek durumda olması sebebiyle Allah'tan yardım alan insan kudreti tarafından meydana getirildiğini iddia eder. İnsan fiilinin bağlı bulunduğu kudret, irade, şart ve alet gibi bütün koşullar Allah tarafından yaratıldığı zaman, insan da Allah'ın yardımıyla *irade-i cüz'î*yyesini var eder ve bunun hemen ardınca Allah, insan fiilini yaratır. İbnü'l-Hümmam'ın bu görüşe zorlayan sebep, O'nun *cebri*den kurtulmanın bundan başka çaresinin olmadığını, *kesp'ten tahsil* ve *tahsil* den de *var olmayanı var etmekten* başka bir mânanın anlaşılamayacağını, kısaca, kudretin bir nesneyi etkilemesinin, onu yokluktan varlığa çıkarmaktan başka bir mânaya gelmeyeceğini sanmasıdır. Halid-i Bağdadî'ye göre İbnü'l-Hümmam'ın bu düşüncesi yersizdir; çünkü *cebri*den kurtulmanın yegane çaresi, *irade-i cüz'î*yyeyi insanın varetmesiyle meydana gelen bir varlık olarak kabul etmek değildir; ona her iki mahzuru bertaraf edecek başka mânalar da verilebilir. *Kesb'in* Arapça'da varetmekten başka bir mânaya gelemeyeceği iddiasını da kabul etmiyoruz; çünkü işi yapmaya kesin karar vermek mânasına da gelebilir. Öte yandan "*tahsil'in işi meydana getirmek değil de, işin meydana gelmesine sebep olmak* mânasında kullanılması uzak ihtimal değildir. "*Bu kullanışa lügatta yer olmadığı*" iddiasını kabul etsek bile, bir istilah olarak mezkûr anlamda kullanılabileceği, tartışmasızdır. Bağdadî'ye göre, İbnü'l-Hümmam'ın görüşü selef'in icmâna akli ve nakli delillere aykırı ve Mûtezilî'nin iddiasına uygun düşmektedir⁽³⁵⁾.

Harputî-Bağdadî'nin İbnü'l-Hümmam için söyledikleri varit değildir; çünkü, İbnü'l-Hümmam, insanın, *irade-i cüz'î*yyesini tek başına değil, Allah'ın yardımıyla meydana getirdiğini söylemektedir⁽³⁶⁾.

Matûridî'in İradeli İnsan Fiilleri İle İlgili Görüşünün Mûtezile'nin Görüşünün Aynı Olduğu İddiası

Bağdadî-*Mâtûridî*'ye göre insan kudretinin, onun iradeli fiillerinde etkili olduğu kanaati yaygındır. Bu yaygın kanaate bakarak, bir kısım kelâmcılar "Eğer Matûridî ve tâbilerine göre söz konusu olan bu etki, fiili meydana getirmek şeklinde ise, bu takdirde, onların görüşü Mûtezile'ninkinin aynı demektir" sonucunu çıkarmışlardır. Öte yandan başka bir kısım kelâmcılar; Mâtûridîler'e göre, insanın iradeli fiillerinin onun müstakil irade ve kudretiyle doğrudan meydana geldiğini, ancak, insandaki irade ve kudretin Allah'ın mahlûkları olmaları bakımından da dolaylı olarak Allah tarafından yaratılmış olduğunu iddiâ etmişlerdir. Bağdadî, "*birinci iddianın, Mâtûridîler'le Mûtezile arasındaki ince farkın kavranamamasından kaynaklanan yanlış bir kanaat olması hasebiyle, güvenilmeğe lâyık olmadığını, çün-*

(35) Bk. Bağdadî, *a.g.e.*, s. 135, 135, 137, 140.

(36) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 129, 130.

kü, Matürîdiler'e göre, insan kudretinin onun fiillerinin meydana gelmesinde etkili olmadığı kanaatinin hakim bulunduğunu; ikinci iddianın da, Mûtezile'nin görüşüne varması dolayısıyla, doğru olamayacağını" söylemektedir⁽³⁷⁾.

Harputî-Mûtezile'nin durumuna düşmekten kurtulmak için iki yol vardır: (1) Yaratmayı insana mal etmemek, (2) İnsan kudretinin, iradeli fiilleri bağımsız olarak meydana getirdiğini söylememek ki, bu da, İsfahani'nin dediği gibi, "insan kudret ve iradesinin, fiillerinin meydana gelmesindeki etkilerini, Allah'ın insan kudret ve iradesini iradeli fiillerinde etki edecek özellikte yaratmasına bağlamak" la gerçekleşir⁽³⁸⁾.

Mâtürîdiler'in İnsanın İradeli Fiilleri İle İlgili Görüşlerinin Bakıllanî'nin Görüşü İle Birleştirilebileceği İddiası

Bağdadi ve Harputî-Mâtürîdî kelâmcıların pek çoğu bu düşüncededirler. Sebebine gelince, çünkü Mâtürîdiler'e göre insan kudreti, gerçek varlığı olmayan hususlar üzerinde etkili olabilir. İrade-i cüz'îye gibi, fiillerin vasıfları da gerçek varlığa sahip değildir. O halde insan kudretinin onun irade-i cüz'îye'ye sahip olmasında etkili olduğunu söyleyen Matürîdiler'le aynı kudretin fiillerin iyi veya kötü olmak gibi vasıfları kazanmasında etkili olduğunu söyleyen Bakıllanî'nin görüşleri birleştirilerek şu nazariyeye elde edilebilir : İnsan kudreti onun irade-i cüz'îye'ye sahip olmasında, irade-i cüz'îye de işlenen fiilin iyi veya kötü olma vasıflarını kazanmasında etki eder ve bu suretle insanın mükellef tutulma şartları gerçekleşir. Bu açıklamalardan anlaşılıyor ki, mezkûr nazariyeyi kabul edenlere göre kudretin bir şeyde etkili olması, yalnız onu varetmesinden ibaret değildir; durum, varsayım ve kavramlar da kudretin etki alanına girebilirler⁽³⁹⁾.

Bağdadi-Son zamanlarda yetişen Mâtürîdî âlimlerinden Ebu-Saîd Muhammed Hadimî (ö.1176/1765)'nin irade-i cüz'îye ile ilgili görüşü istikrarlı bir çizgiyi tâkip etmemektedir; çünkü O, bir ifadesinde "Mâtürîdiler'e göre irade-i cüz'îye mevcut bir nesnedir", derken, başka bir ifadesinde "irade-i cüz'îye'nin zihnimizin dışındaki dünyada mevcut olmadığını", diğer bir ifadesinde ise "irade-i cüz'îye'nin haller kabîlinden olduğunu" söylemektedir⁽⁴⁰⁾.

Harputî-Hadimi'nin gâyesi, cüz'î iradenin, Sadrüşşeria'nın dediği gibi, haller (ne var ne de yok olan hususlar) kabîlinden olduğunu anlatmaktan ibarettir; dolayısıyla, Mâtürîdî'nin görüşünü isferainî'nin görüşüne irca etmesinden, "cüz'î iradenin, Mâtürîdî nazarında gerçek varlığa sahip bulun-

(37) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 133, 139, 142.

(38) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 29, 30, 49, 50, 44, 45.

(39) Krş. Bağdadi, *a.g.e.*, s. 133, 137, 139, 140, 141, 144; Harputî, *a.g.e.*, s. 150.

(40) Bk. Bağdadi, *a.g.e.*, s. 134.

duğunu söylemiş olma" neticesi çıkarılamaz. Öte yandan kudretin eseri yalnız mevcuttan ibaret değildir; haller de kudretin eseri olabilirler. Kaldı ki, Hadimî'nin "İrade-i cüz'îyye zihin dışında mevcut değildir" sözünden, irade-i cüz'îyye'nin hariçte mādûm olduğu, sonucu çıkarılamaz; o bakımdan, Hadimî'nin irade-i cüz'îyye'yi hariçte ne mevcut, ne de mādûm olan haller kabilinden kabul ettiğini söylememize bir engel yoktur⁽⁴¹⁾.

Mâtûridiler'in İnsanın İradeli Fiilleri İle İlgili Görüşlerinin Ebu-İshak İsfereinî'nin Görüşünün Aynı Olduğu İddiası

Bağdadî-Bu iddia yanlıştır; çünkü, İsfereinî, insan kudretinin onun iradeli fiillerinin meydana gelmesinde, tek başına olmasa bile, etkili olduğunu söylüyor; şu halde kudretin eseri gerçekten mevcut bir nesnedir. Oysa Mâtûridî'ler nazarında kudretin eseri sadece zihnî bir kavram olan (gerçek varlığı olmayan) irade-i cüz'îyyedir. Bu durumda, İbnü'l-Hümmam'ın yaptığı gibi, Mâtûridiler'le İsfereinî'nin görüşlerini birleştirmek, çelişkiye yolaçar. Esasen İsfereinî'nin görüşü tartışmalı olduğu için, onu, Mâtûridî'ninki ile özdeşleştirmek Ehl-i Sünnet'in büyük bölümünü oluşturan cemaatin akîdesini şaibeli bir duruma sokmak olur ki buna kimsenin hakkı yoktur⁽⁴²⁾.

Harputî-İsfereinî'nin görüşü, farklı bazı şekillerde yorumlanmaktadır ki bunların bir kısmı doğru, bir kısmı yanlıştır. İbnü'l-Hümmam bu yorumlardan doğru olanı esas alarak Mâtûridî'nin görüşünü ona irca etmektedir⁽⁴³⁾. (Abdü'l-Hamid *Harputî*, Eş'arîler'in insan fiilleri konusundaki akli yoran baskıcı ve tehditçi beyanlarından, bir çokları gibi, muztarıptır; ancak Ehl-i Sünnet câması içerisinde çatlak çıkaran kişi olarak görülmek istemediği için, mesele ile ilgili itiraz, beyan ve tercihlerini kitabının değişik yerlerine serpiştirerek tekrarlamaktadır. Eş'arîler'in pek çoğunun yol açtığı krize Ehl-i Sünnet'i bölmeden çare arayan, lakin ekalliyette kalan Eş'arî ve Mâtûridî'ye mensup kelâmcılara karşı Halid-i Bağdî Eş'arîler cumhurunun ağzını kullanırken, Abdü'l-Hamid *Harputî* tam aksine bu ekalliyetin her fırsatta tasdikçisi ve destekçisidir ve o sebeple büyük hürmet duyduğu *Bağdadî*'ye istemeden itiraz etmekten kendini alamamaktadır. *Harputî* bu itiraz, beyan ve tercihlerinde Ehl-i Sünnet'ten ayrılmadığını isbat etmek üzere, Eş'arî kelâmcılardan İsfahanî (ö.749/1349)'nin şu ilginç açıklamasına sıkça başvurmuştur : "Allah'ın insanın irade ve kudretini, onun iradeli fiillerinin meydana gelmesinde etkili olacak şekilde yarattığını söyleyebiliriz. Bu durumda insanın irade ve kudreti, kendi fiilinin meydana gelmesinde doğrudan; insandaki irade ve kudreti fiillerinde etki edecek şekilde yaratması sebebiyle, Allah'ın irade ve kudreti de aynı fiilin meydana gelmesinde

(41) Bk. *Harputî, a.g.e., s. 27, 28.*

(42) Bk. *Bağdadî, a.g.e., s. 133, 137, 145, 146.*

(43) Bk. *Harputî, a.g.e., s. 29, 30.*

dolaylı olarak etkili olmaktadır". *Harputî*'ye göre İsfarainî'nin sözü, İsfahanî'nin açıklamasına göre yorumlanırsa, onun Ehl-i Sünnet'in görüşüne aykırı bir tarafı kalmaz ve bu suretle de *Bağdadî*'nin İbnü'l-Hümmam'a yönelttiği tenkitler varit olmaz⁽⁴⁴⁾. Hatta İmamı-Rabbanî (971-1029/1564-1624) gibi bir zatın ifadesinden, O'nun, Mâtürîdî'nin görüşü ile İsfarainî'nin görüşünün aynı olmasını tercih ettiği anlaşılmaktadır.)⁽⁴⁵⁾

Halid-i Bağdadî'nin İmam Mâtürîdî'yi Değerlendirmesi

Allah, İmam Mâtürîdî'ye; İmam Eş'arî gibi, bid'atçılar arasında yetişmek ve onlara karışmak belasından kendisini kurtarmak suretiyle lütufta bulunmuştur. Bid'atçılardan uzak olması dolayısıyla, insan fiilleri gibi, sapma tehlikesinin yoğun olduğu konularda tartışmaya, ayrıntılara girerek, deliller getirmeğe gerek duymadığı için, selef'in ihtiyatlı yolunu tutmuş, kitaplarında meseleleri delilsiz olarak vermekle yetinmiştir. Ben de Ehl-i Sünnet'in ekseriyetini teşkil eden Hanefîler'in en büyük bölümünün öncüsü olan Mâtürîdî'nin metodunu izleyerek, selef'in yolunu seçtim; O'nun girmekten sakındığı meseleleri kendisine doğrudan nisbet etmekten sakındığım için, bu meseleleri tâbirleri olduklarını söyleyen Mâtürîdîler'e maletmeği uygun buldum. Mâtürîdî, görüşünü açık bir şekilde ortaya koymadığı için, O'nun tâbirleri, imamlarının görüşünün diğer görüşlerden hangisine yakınlık gösterdiği, veya hangisiyle birleştiği noktasında değişik kanaatler belirtmişlerdir. Ben, bu kanaatlerden doğruya en yakın olanı seçebilmek için, İmam Eş'arî'nin ve her iki mezhebe mensup olanlardan özellikle sonrakilerinin beyanlarından faydalandım⁽⁴⁶⁾.

Harputî-Bağdadî'nin bu tesbiti müşkildir, çünkü İbn Kemal "*Tabakatü'l-Hanefiyye*" isimli eserinde Mâtürîdî'nin "*Reddü-Evâilî'l-Edilleti li'l-Kâbi*" isimli eserinin bulunduğunu söylemektedir ki, bu, eserin adından da anlaşılacağı gibi, Mâtürîdî'nin Heva Ehlî'nin delillerini cevaplandırmakla meşgul olduğunu göstermektedir⁽⁴⁷⁾. (*Harputî* haklıdır; çünkü, Mâtürîdî'nin yakın zamanda ortaya çıkan "*Kitabu't-Tevhid*" isimli eseri de O'nun kelâmın bütün meselelerini enine-boyuna delilleriyle birlikte tartıştığının açık kanıtıdır.)

Halid-i Bağdadî'nin Eş'arî ve Mâtürîdî Mezheplerini Değerlendirmesi

Ehl-i Sünnet; gerek Eş'arî ve gerek Mâtürîdî mezhebinin, Cebriye'nin cehaletinden doğan tefrît ve Mûtezile'nin, bir kısım varlıkları yaratmada insa-

(44) Bk..*Harputî a.g.e.*, s. 29, 30, 67, 82.

(45) Bk. *a.mlf. a.g.e.*, s. 150.

(46) Bk. *Bağdadî, a.g.e.*, s. 137.

(47) Bk. *Harputî, a.g.e.*, s. 56.

nı Allah'a ortak etmesinden doğan ifrattan uzak ve aralarında bazı küçük yorum farkları bulunsa da, hak olan orta yolda müşterek olduklarında ve haklarında kötü zanda bulunan bir takım kişilerin onlar için söylediklerinin haksız olduğunda ittifak etmişlerdir⁽⁴⁸⁾.

(*Harputî Bağdadî'nin bu görüşüne doğrudan karşı çıkmamakta, ancak yaptığı nakillerle ilginç târizlerde bulunmaktadır. Şimdi bununla ilgili çarpıcı bir örnek görelim.*)

Harputî-İmam Eş'arî'ye maledilen kesp anlayışının gerçekte Eş'arî'ye ait olmadığını iddia edenler vardır; çünkü bu anlayışa göre, Eş'arî'nin Cebriye'ye lâzım gelen "teklif kaidesinin iptali" mahzurundan kurtulması mümkün değildir; zira O, insana zerre kadar bir pay vermemektedir; o halde nasıl olur da insanın fiillerinde ihtiyar sahibi olduğu söylenebilir; bu durum karşısında hak olanın, Mâtüridîler'in görüşü olduğunu söylemekten başka çare yoktur⁽⁴⁹⁾. (İlâve edelim ki, Mâtüridîler'in görüşü Eş'arîler'inkinden daha ileride olmakla birlikte kesp problemini çözmüş değildir; çünkü, kesbi niyet mânasında alıyorlar; halbuki bu iki kelime tamamen farklı şeylerdir.)

Teklifin (Ahlâki Hükümlerin) Kaynağı Akıl mıdır, Vahiy midir?

Bağdadî-"Dünyada iyi ve doğru, diye övgüye, Ahiret'te de sevaba lâyık olan fiiller" mânasında iyiliğin; aynı şekilde "dünyada, kötü ve yanlış, denilerek yergiye, Ahiret'te ise cezaya lâyık olan fiiller" mânasıyla kötülüğün kaynağının akıl mı, yoksa vahiy mi olduğu konusunda İslâm Kelâmcıları farklı görüşler ortaya koymuşlardır. *Bağdadî'nin açıklamasına göre Eş'arîler nazarında insan davranışlarının iyi veya kötü olarak değerlendirilmesi tamamen vahye; Mütezile ve Hanefiler'e göre ise tamamen akla dayanır. Akıllı hakim kılanlara göre Allah insanların iman etmesi için gerekli olan her türlü yardımı eşit olarak yapmak, insanların durumuna en elverişli olana riayet etmek ve Kıyamet'te herkese hak ettiği karşılığı vermek zorundadır; çünkü bunların zıtları Allah'ın hikmet ve adaletine aykırıdır. Eş'arî ve Neccarilere göre tek hakim Allah'tır ve bu saydıklarımız Allah'a vacip değildir⁽⁵⁰⁾.*

Harputî-(Bağdadî'nin yukarıdaki ifadesini yuvarlak bularak şu açıklamayı yapmaktadır:)

Hanefiler'in "değer hükümlerini tamamen akıl temeline dayandırdığı" hükmü, gerçeği yansıtmamaktadır. Doğrusu şudur : Hanefilerin büyük çoğunluğu bu hükmü sadece bir kısım davranışlar için vermekte, diğer bir kısım davranışlar hakkında ise Eş'arîler'in görüşünü paylaşmaktadırlar. Hat-

(48) Bk. Bağdadî, *a.g.e.*, s. 137, 138, 145, 147.

(49) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 86, 100, 101.

(50) Bk. Bağdadî, *a.g.e.*, s. 142-143.

ta Mûtezile'yi dahi bir çırpıda "dini, yalnız akla dayandıran bir zümre" olarak takdim etmek de yanlıştır⁽⁵¹⁾. (İyilik ve kötülüğün tamamen veya kısmen akla, yahut vahye dayalı olduğu yolundaki görüş ayrılığının pratik sonuçlarını iki meselede görmekteyiz. Bunlardan *biri*, kendilerine peygamber daveti ulaşmamış bulunan, *diğerleri*, fetret devri veya devirlerinde yaşamış olan insanların durumudur.)

Peygamberin Tebliğini Duymamış Olanların Durumu

Bağdadî-Eş'arîler'e ve Neccarîler'e göre kendilerine peygamber tebliği ulaşmamış bulunan kimseler mâzur olduklarından, dinî vazifelerle mükellef ve dolayısıyla sorumlu değillerdir. Mûtezile ve Hanefî- Mâtürîdîler'e göre bu durumda olan kimseler akıllarıyla Allah'ın varlığına ve yüceliğine inanmakla mükellef ve dolayısıyla bu kadarından sorumludurlar⁽⁵²⁾.

Harputî-Eş'arîlerin delili "Biz peygamber göndermedikçe azap ediciler olmadık"⁽⁵³⁾ mealindeki ayettir. Mûtezile ve Mâtürîdîler'in delili, Ashab-ı Kehf'in "Rabbimiz göklerin ve yerin Rabbidir"⁽⁵⁴⁾ demek suretiyle Allah'ın varlığını akıllarıyla bulduklarını, aynı şekilde Hz. İbrahim'in yıldıza, aya ve güneşe bakarak bunların değil, onların dahil bulunduğu göklerin ve yerin yaratıcısının Allah olabileceğini akli ile bulduğunu bildiren ayetlerdir⁽⁵⁵⁾. Bu görüşte olanlar; Eş'arî ve benzerlerinin delil gösterdikleri âyeti, "peygamber gönderilmeden, azabın yapılmayacağı bildirilen hususun, akıl ile bilinebilen iman değil, akıl ile bulunmaları mümkün olmayan ibadetler ve yasaklar olduğunu" söylemek suretiyle yorumlarlar⁽⁵⁶⁾.

Fetret Devirlerinde Yaşamış Olanların Durumu

Harputî-Fetret, umumî anlamıyla; peygamberlerin gelişinin durması ve kesintiye uğraması dolayısıyla, peygamberlerin tebliğ ettikleri iman, ibadet ve ahlâk ilkelerinin tahriflere mâruz kalması sonucu hak ile bâtılın birbirine karıştığı ara dönemler; özel anlamı ile Hz. İsa ile Hz. Muhammed (a.s) arasındaki, hak dinin büyük oranda değişikliklere uğrayarak bâtıl ve hurefelerin yaygınlaştığı devir demektir. Mezkûr devirlerde eski peygamberlerin adları ve dinleri duyulmuş ve bu dinlere dair bazı bilgiler intikal etmiş olsa bile, bu bilgilerin kesin olmaması ve bir bütünlük ve tutarlılık göstermemesi yüzünden, o devirlerde yaşayan insanlar, bir bakıma kendilerine hiçbir semavî tebliğ ulaşmamış kimseler durumundadırlar⁽⁵⁷⁾.

(51) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 108,112.

(52) Bk. Bağdadî, *a.g.e.*, s. 143.

(53) *el-İsrâ*, 17/15.

(54) *el-Kehf*, 18/14.

(55) Krş. *el-En'am*, 6/76-79.

(56) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 126-127.

(57) Bk. a.mlf. *a.g.e.*, s. 115.

Bağdadî-Fetret devirlerinde yaşamış insanların gerçek dinin inanç, ibadet ve ahlâk esaslarını bilip yaşayamamak konusunda mâzur sayılıp sayılamayacağı tartışması da “iyi ve kötü davranışların belirleyicisinin akıl mı, yoksa vahiy mi olduğu” tartışmasına bağlanarak çözüme kavuşturulabilir. Buna göre; içlerinde Eş'arîler'in de bulunduğu bir bölük kelâmcı nazarında fetret ehlinin gerek iman, gerek ibadet ve ahlâk konularında gerçek dini bilip yaşayamamakta mâzur sayılmasına mukabil; içlerinde Mûtezile ve büyük oranda Hanefîler'in de bulunduğu diğer bir bölük kelâmcı nazarında onların, bilhassa Allah inancını ve âlem-şümûl gerçeklikleri bilip yaşayamamakta mâzur kabul edilmeyeceklerini ve Kıyamet'te azaptan kurtulamayacaklarını söyleyebiliriz⁽⁵⁸⁾.

Harputî-Hz İsa ve Hz. Muhammed (a.s) arasında geçen fetret süresi, 600, 560, 540, 400 yıl gibi farklı mikdarlarda verilmektedir. Bu süre içerisinde yaşamış bulunan fetret ehli üç kısım olarak değerlendirilmektedir. *Birinci kısım* girenler Kus b. Sâide, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, Tübbe ve benzerleridir ki, kendi basîretleri ile Allah'ın birliğini anlamış ve her hangi bir şeriate girmemişlerdir. *İkinci bir kısım* olarak kabul edilen fetret ehli ise öteden beri bilinen ve gelenekleşen gidişi değiştirip Allah'ın birliğini inkâr ettikleri (şirke saptıkları) gibi, kanunlar koyarak bir takım helâller ve haramlar da belirlemişlerdi. Ekseriyeti teşkil eden bu kısmın en belli başlı örneği Amr b. Lühay'dir. Fetret ehlinin *Üçüncü bir bölümünü*, tevhid veya şirk inancına sahip olmamış, her hangi bir şeriate girmemiş, kendileri de bir din ve şariat ortaya koymamış olup, ömürlerini bütün bunlardan gafil olarak geçirenler oluşturmaktadır. Gerçek anlamda fetret ehli bunlardır ve kelâmcıların tartışmaları bunlarla ilgilidir. Kus b. Saide ve Zeyd b. Amr Hz. Peygamber (a.s)'in buyurduğuna göre, Kıyamette nev'i şahsına münhasır bir ümmet olarak diriltileceklerdir. Tübbe ve benzerlerinin hükmü, bütün dinlerin hükümlerini kaldıran İslâm'a yetişmemeleri durumunda, girdikleri din mensuplarının hükmü gibidir. *İkinci kısım* giren fetret ehlinin, küfürleri ve haddi aşan kötü davranışları sebebiyle Cehennem'e gireceklerini, Kur'an-ı Kerim'in onları, her söz gelişi, kâfir ve müşrikler olarak isimlendirmesinden, küfür ve şirkle tescil etmesinden anlıyoruz⁽⁵⁹⁾. (İlâve edelim ki, *Harputî* bu son beyanı ile Eş'arîler'in değil, Hanefî- Mâtürîdîler'in görüşünü tercih ettiği izlenimini vermektedir; çünkü Eş'arîler'in görüşüne göre, fetret ehli, şirke sapmış olsalar da, mâzurdurlar, dolayısıyla azabı hak etmiş sayılmazlar.)

H. Peygamber'in Ebeveyni'nin Durumu

Harputî-Benim inancım o dur ki, Hz. Peygamber (s.a)'in fetret devrinde ölen ebeveyni Kıyamet günü Cehennem'den kurtulacaklardır. Dört mezhe-

(58) Bk. Bağdadî, *a.g.e.*, s. 143.

(59) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 115-116.

be mensup âlimlerin çoğu bu görüştedirler. Onların kurtulacaklarını söyleyen bu âlimler, iddialarını isbat etmek üzere üç yol tâkip etmişlerdir.

Birinci Yol : Hz. Peygamber'in ebeveyni Hz. İbrahim (a.s)'ın Hanîf (tevhid) inancı üzere bulunuyorlardı; onların şirkettiklerine dair kesin hiçbir bilgi yoktur. Tam aksine, Ebu-Nüaym'in Zührî yoluyla rivayet ettiği bir haberde; Hz. Peygamber'in anası Âmine'nin ölüm hastalığında başı yanında bulunan beş yaşındaki oğlu Muhammed için söylediği sözler arasında, "O'nun, oğlunun, atası İbrahim'in dinini putlardan yeniden arındıran bir peygamber olacağına dair bir rüya gördüğü, ölse bile böyle hayırlı bir çocuğu geride bırakacağı için mutlu olduğu" yolunda ifadeler geçmektedir.

İkinci Yol: Hâfız Süheylî (ö.581/1185) ve Kurtubî (ö.671/1273)'nin rivayet eyledikleri bir hadiste; "Hz. Peygamber'in mûcize olarak ebeveynini diriltmiş ve kendisine îman etmelerini sağladıktan sonra tekrar kabirlerine döndürmüş olduğu" zikredilmektedir. Gerçi Süheylî bu hadisin zayıf olduğunu söylemektedir; ancak menkıbelerde zayıf hadisle amel olunabilir; öte yandan Kurtubî ve bir kısım hadis hâfızları mezkûr hadisi sahih kabul etmişlerdir.

Üçüncü Yol: Hz. Peygamber'in ebeveyni fetret ehлиндendirler; çünkü onlar, önceki peygamberlerden çok sonra gelmiş; cehaletin doğuya ve batıya yayıldığı; dinin iman, ibadet ve ahlâk esaslarını oldukları gibi bilip tebliğ eden az sayıda Ehl-i Kitap alimleri bulunsa bile, uzak yerlerde olmaları sebebiyle; onların tebliğlerinin kendilerine ulaşmadığı bir zamanda yaşamışlardı. Hele Hz. Peygamberin babası Abdullah'ın onsekiz, Anası Âmine'nin, takriben, yirmi gibi, henüz dini meseleleri araştırmak için elverişli olmayan çok genç yaşlarda ölmüş bulunmaları dikkate alınır, mâzeretin büsbütün arttığı görülür. Kendilerine peygamber daveti ulaşmamış bulunanların hükmü, Eş'arîler'e göre mâzur sayılıp Cennet'e girmektir. Fakat, görüldüğü gibi, üçüncü yol, yalnız Eş'arîler'in görüşüne bağlı olduğu için, kuvvetli değildir; o bakımdan Mâturidiler cumhurunca ilk iki yol tercih edilmektedir. Öte yandan Hâfız İbn-i Hacer (ö. 852/1449), zannına dayanarak şu görüşü ilâve ediyor : "Hz. Peygamber'in bi'setten önce vefat etmiş atalarının Kıyamet günü, Hz. Peygamber'e ikram olmak üzere, sanki dünyada imiş gibi bir süre emir ve nehiylerle mükellef tutulmak suretiyle imtihan olunacakları, onların da itaatta bulunarak bu imtihanı kazanmaları sonucu Cennet'e girecekleri düşünülebilir" İbn-i Hacer'in, zanna dayalı bu görüşünün yanında, "el-ihkâm" isimli kitapta geçen "Bi'sete yetişip Hz. Peygamber'e inanmayan Ebû Talib için hiçbir kurtuluş umudu yoktu; fakat fetret devrinde tevhid inancı üzere bulunup, puta tapmadıkları bilinen Abdü'l-Muttalib ve âilesinin kurtularak Cennet'e girebileceklerini umarız" tarzındaki açıklama büyük oranda gerçeği yansıtmaktadır.

Yukarıda naklettiğimiz isbat yollarının lehinde ve aleyhinde çok söz söylenmiştir. Onların hepsini buraya almamız mümkün değildir. Suyutî (ö.911/1505) bu konuda altı eser yazmış ve bunlarda Hz. Peygamber'in ebeveyninin Cennet'e girecekleri görüşünü savunmuştur. Alkamî, de onu desteklemiştir.

Özetlersek; dili Hz. Peygamber'in nesebinin şerefini ihlâl edici bir beyandan mînetmek, edep gereğidir. O'nun ebeveyninin şirk üzere öldüklerini söylemenin böyle bir ihlâl ve Peygamber'e eziyet olduğu açıktır. Oysa âyet-i kerimede "Peygamber'e eziyet edenlerin elim bir azaba mâruz kalacakları"⁽⁶⁰⁾ hatırlatılmaktadır. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in ebeveyninin durumu hakkında mutlaka bir fikir sahibi olmak, îmanın mecburî şartı da değildir. Öyleyse bu konuda dili hayırdan başka sözleri söylemekten korumak daha uygun bir davranış olur. Ben bu konuda şu mealde Arapça bir şiir söylemiştim: "*Ey mahlûkatın en değerlisi olan Kişi'nin ebeveyni hakkında edebe aykırı sözler söyleyen, güzel sözler söylemedinse, bari susmayı da mı beceremedin; halbuki bu dosdoğru dine, ebeveynini uygun olmayan ifadelerle andığın Peygamber'in yol göstermesiyle sahip olabildin; eğer O Peygamber olmasaydı, Cehennemli boylayacağını neden düşünmedin!?"* Harputî sitemlerini şöyle sürdürüyor: Huysuz ve câhil vâizin minberler üzerinde "*Sen Cehennemlikler'den sorumlu tutulmazsın*"⁽⁶¹⁾ mealindeki âyete dayanarak, Peygamber'in ebeveyni hakkında katı sözler sarfetmesine hayret ediyorum; çünkü tefsir ve hadis imamları, bu ayetle Hz. Peygamber'in ebeveyninin anlatılmak istendiğini isbat edecek hiçbir sağlam delilin bulunmadığını açıklamışlardır. Aliyyü'l-Karî (ö.1016/1607)'nin bu konuda hususi bir risale yazarak Hz. Peygamber'in ebeveyninin müşrik olarak öldüklerini ısrarla savunmasına aldanmamak lâzımdır; çünkü bu, O'nun bir hatasıdır. Dedemin dedesi merhum şehit Müfti Osman Efendi, Aliyyü'l-Karî'yi, düştüğü bu tehlikeli hata çukurundan kurtarmak için yazdığı müstakil bir risalede büyük gayret sarfetmesine rağmen, bu konuda tatmin edici bir söz bulmaya muvaffak olamamıştır⁽⁶²⁾.

Eş'arî'nin İradeli İnsan Fiilleri İle İlgili Görüşleri İle Mâtüridî Ve Tâbîlerinin Aynı Konudaki Görüşlerinin Mukayesesi

Bağdadi ve Harputî-Evvelce de belirttiğimiz gibi, insanın iradeli fiilleri ile ilgili olan kudreti ve kesbi konusunda Eş'arî ve Mâtüridî'nin görüşleri arasındaki fark son derece kapalıdır. O yüzden, kelâmcılar bu farkı veya farkları açığa çıkarmada zorlanmışlar ve farklı sonuçlara varmışlardır. Bu farklı sonuçlardan birisi de, Eş'arî ve Mâtüridî'nin mezkûr konuda aynı görüş-

(60) Bk. *e't-Tevbe*, 9/61.

(61) Bk. *et-Bakara*, 2/119.

(62) Bk. Harputî, *a.g.e.*, s. 116-121.

te oldukları iddiasıdır. Gerçek şudur ki, Eş'arî ile Mâtürîdî'nin bu meselede birleştikleri ve ayrıldıkları noktalar vardır. Birleştikleri noktalar onbire, ayrıldıkları noktalar sekize ulaşmaktadır, ancak bu rakamlar çok kesin değildir, azalıp çoğalabilirler.

İki mezhebin birleştikleri onbir husus şunlardır :

1. İnsan mükellef bulunduğu fiilleri serbest iradesiyle yapan bir faildir.
2. İnsanın mükellef tutulmasına temel teşkil eden *kesbi* vardır. (*Kesbin* ne olduğu konusunda iki mezhebin farklı görüşleri olsa bile)
3. “*Etki etme şartlarının hepsini toplamış müessir kudret*” mânası ile “*istitaat*” zaman bakımından insan fiili ile beraber Allah tarafından yaratılır.
4. “*Etki etme şartlarından olan iradeden başka bütün etki etme şartlarını toplamış olan kudret*” mânası ile “*istitaat*” fiilden önce, fiil ile beraber ve fiilden sonra olabilir. “*Kudretin bulunduğu organların sağlamlığı ve işin yapılabilmesi için gerekli vasıta, alet, şart ve sebeplerin yeterli ve elverişli olması*” mânasıyla “*istitaat*” zaman bakımından fiilden öncedir.
5. İnsanın yükümlü ve sorumlu tutulmasının dayanağı, son iki mânadaki “*istitaat*”tır.
6. İnsanın iradeli fiilleri yalnız Allah tarafından yaratılır. İnsanın payı onları yaratmada değil, onları kesp etmededir.
7. Hak olan görüş, seleften tevatür yoluyla rivayet edilen “*İnsan ne kadar kurbanîdir, ne de tamamen bağımsızdır, lakin bu iki uc arasındaki alanda hareket etme serbestliğine sahiptir*” cümlesiyle özetlenen görüştür.
8. Yaratıcı yalnız Allah'tır; o halde insanın, iradeli fiilleri dahil, hiç bir şeyin yaratıcısı olduğu söylenemez.
9. İnsanın iradeli fiillerindeki payı dolayısıyla, adı sadece “*âmil*” ve “*kâsıp*”, yâni işçi ve kazanç sağlayıcıdır.
10. Fâil, muhtar, kadir ve mürid isimleri hem Allah, hem de insan hakkında kullanılabilir; ancak, Allah hakkında ifade ettikleri mânalar ile insan hakkında ifade ettikleri mânalar tamamen farklıdır.
11. İnsanın iradeli fiillerindeki payını dile getiren *kesbin* kendisinin gerçek varlığı yoktur⁽⁶³⁾.

İnsanın iradeli fiilleri ile ilgili konularda Eş'arî ve Mâtürîdî mezheplerinin ayrıldıkları sekiz husus şunlardır

1. *Kesp*; Eş'arî ve O'na uyanlara göre, insanın kudret ve iradesinin, fiili varetmede etki etmemeleri şartıyla, fiil ile aynı zamanda yaratılmış olma-

(63) Bk. Harputî, a.g.e., s .150-155.

larıdır. Mâtüridîlere göre, insanın seçmeli işlerini yapacağına veya yapmayacağına kesin karar vermesidir.

2. Eş'arî ve ona uyanlara göre, insanın iradeli fiillerinin asılları ve vasıfları onun kudretinin etki alanı değil, sadece ilgi alanıdır. Mâtüridîlere göre, insan kudretinin ilgi alanı yalnız iradeli fiillerin vasıflarıdır.

3. Eş'arî ve ona uyanlara göre, insan kudretinin, fiilleri ile ilgilenmesi için, onları etkilemesi gerekmez. Mâtüridîlere göre hiç bir etki yoksa, ilgi de olamaz.

4. Seyid Şerif Cürcanî (ö.816/1413) ve Âmidî (ö.631/1233)'nin tesbitlerine nazaran, Eş'arî ve ona uyanlara göre insanın, iradeli fiili ile beraber yaratılan kudreti, fiilin meydana gelmesinde bir etki icra edemese bile, yetki verilmiş olsa, fiilin meydana gelmesine yetecek derecededir (başka bir ifade ile, bu görüşe göre insan kudreti bilkuvve müessirdir); fakat Eş'arî'den nakledilen meşhûr görüşe göre, insan kudreti bilfiil etkili olamadığı gibi, bilkuvve de etkili sayılamaz. Mâtüridîler'e göre, ilâhî kudretin, etkisini çektiğini ve insanı fiili ile başbaşa bıraktığını varsaymamız halinde de insan kudreti, fiilini meydana getirmek için yeterli değildir (İnsan bilkuvve de müessir değildir).

5. İnsan kudreti, Eş'arî ve O'na uyanlara göre fiilin aslında veya vasfında bilfiil etkili değildir. Mâtüridîler'e göre, insan kudretinin, onun fiilinin vasfı üzerinde bilfiil etkisi vardır.

6. Eş'arî ve ona uyanlara göre, insandaki küllî iradenin kullanılması demek olan *irade-i cüz'î*ye, küllî iradenin özünün gereği olup, insan kudretinin onun meydana gelmesinde bir etkisi yoktur (ikisini de Allah yaratır). Mâtüridîlere göre ise *irade-i cüz'î*ye, insan kudretinin seçmeli eseridir.

7. Eş'arî ve ona uyanlara göre, insandaki küllî irade gibi, *cüz'î* irade de gerçek varlığa sahiptir. Mâtüridîler'e göre ise küllî iradenin gerçek varlığı vardır, fakat *cüz'î* iradenin gerçek varlığı yoktur.

8. Eş'arî ve ona uyanlara göre, insan kudret ve iradesinin fiiline yönelmesi, Allah'ın insan fiilinin hem aslını hem de vasfını yaratmasının etkisiz şartıdır. Mâtüridîlere göre ise bu şart yalnız Allah'ın insan fiilinin aslını yaratması ile ilgilidir(64).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Eş'arîler insanın hür iradesine bağlı fiillerinden sorumluluğunu izah konusunda başarılı olamamışlardır; çünkü, onların buna dair görüşünün hülasası şudur : İnsanı, onun kudret ve her türlü iradesini, kazanmış olduğu iyi veya kötü fiili aynı anda dileyen ve yaratan Allah'tır. İnsanın; bu

(64) Bk. Harputi, a.g.e., s. 155-158.

fiillerinde Allah'ın yarattığı kudret, irade ve kesbe mahal olmaktan başka bir dahli ve etkisi yoktur. Halbuki bu görüşün Cebriyye mezhebinden önemli bir farkı yoktur. Mâtüridîler'e gelince, onlar da Eş'arîler'in tehdid edici, sindirici ve akl-i selimi boğucu lâf gürültüsü karşısında Mûtezilelik'le itham edilmekten korkarak, bir çıkış yapamamışlar, sadece yine Mûtezile'lerden öğrendikleri "ne var, ne de yok olan ve bu sebeple Allah veya insan tarafından yaratıldığını söylemeğe gerek bulunmayan *haller*" den biri olarak kabul ettikleri *irade-i cüz'îyye*'yi insana maletmekle Cebriyyecilik'ten kurtulacaklarını sanmışlardır. Halbuki, teklif ve sorumluluk gibi ağır bir problem bu cılız yorumla halledilmekten çok uzaktı. Eş'arîlerin akl-i selime yorum hakkı tanımayan tutumunun te'sirini gösterdiği son örnek, Halid-i Bağdadî'dir.

Bağdadî, tasarladığı gibi bir Eş'arîlik ve Mâtüridîlik oluşturmak için, tatminkâr olmayan unsurlardan faydalanırken; akla çıkış yolu arayan, korkarak ve sonunda bâzı kavisler çizerek de olsa, bir kısım gerçekleri dile getiren İbnü'l-Hümmam'ı aşırı bir itham olan Mûtezilelik'le itham silâhına bir defa daha başvurmakta ve Mâtüridî'yi Ebû İshak İsferainî çizgisinde görmek isteyen Hadimî'yi bile affetmemektedir; çünkü O'nun nazarında İsferainî, Mûtezile'nin şirkine kadar varan bir görüş ortaya koymuştur.

Bağdadî'nin konu ile ilgili risalesini şerheden Abdulhamid Harputî'ye gelince; zaman zaman yaptığı ve katılır görüldüğü bir kaç ilginç çıkışı nakletmesine rağmen, tavarüs eden yoğun baskı sonucu, O da Eş'arîlik ve Mâtüridîlik çizgisini aştığını açıkça ilan edememiştir.

İşin garip tarafı; hem Eş'arîler, hem de Mâtüridîler, savundukları *kesp* ve *irade-i cüz'îyye* anlayışlarını, imamlarından almadıkları halde, rivayetlerin etkisinde kalarak, imamlarını kendi paralellerinde sanmalarındır.

Mûtezile bu konuda, gerçeğe Ehl-i Sünnet'ten daha çok yaklaşmışlardır; yanıldıkları nokta *yaratma* ile *yapmayı* birbirine karıştırarak, insanın yaratıcı olduğunu söylemeleridir.

İslâm filozoflarının görüşünü Eş'arîler'in görüşü ile birleştiren iddiayı bir tarafa bırakırsak, onların, Mûtezile'ye yakın bir başarı gösterdiklerini söyleyebiliriz. Yanıldıkları nokta Allah'a veya insana mecburiyet yüklemeleridir.

Bakillanî, diğer Eş'arîlerden daha akılcı olmakla birlikte, problemi çözmekten uzaktır.

Ebû İshak İsferainî, Bakillanî'den de başarılıdır; yanıldığı nokta, Allah'ı insanın fiillerine doğrudan ortak etmesidir.

Tebliğimizi noktalarken; mutlak hakikat'in beşer tarafından bilinemeyeceğini, çünkü, bizim, Gazalî'nin benzetmesiyle, *her birinin eli, filin yalnız bir tarafını yoklayıp ona göre bu hayvan hakkında bir fikir edinen körler*, Hayyam'ın deyişiyle, *perde arkasından konuşan dedi-koducular* durumunda ol-

duğumuzu bir defa daha belirtelim ve ilâve edelim ki, kör gözlerimizin açıldığı ve aradaki perdenin kalkarak mutlak gerçekle yüz yüze geldiğimiz gün, Allah'ın zerre kadar zulmetmediğini, Kur'an'ın haklı, bizim saplantılarımızın ise haksız olduğunu itiraf etmek zorunda kalırız. Şimdilik tâkip edilecek yol; müflis ve âvare define araştırmacıları gibi, önceden bilinmesi mümkün olmayan kader sırrını deşmek değil, Kur'an'ın bizce mâlûm olan buyruk ve yasaklarına uymak ve akl-ı selim rehberliğinde maddeten ve mânen ilerleme ve kalkınmanın en kestirme çarelerini, zaman kaybetmeden, değerlendirip mutlu olmaktır.